

מלאכת מחשבת ופיקוח נפש בשבת – רמב"ם

זמנים פרקים א-ב

תקציר: בשיעור זה נעסוק ביסודות אותם מגדיר הרמב"ם בפרקי המבוא למלאכות השבת – מלאכת מחשבת (נבהיר את הצורך ביסוד זה בהלכות שבת ואת מקורו) ויחסי שבת ופיקוח נפש. נבהיר את שתי האפשרויות להסביר את הסתירה בין הלכותיו של הרמב"ם בריש פרק ב', הראשונה והמקובלת מבהירה כי הרמב"ם סבור ששבת דחוייה אצל פיקוח נפש, והשנייה המובאת אצל חלק מהאחרונים ששבת הותרה אצל פיקוח נפש. במסגרת דיון זה, נדון במקורותיו של הרמב"ם מסוגיות הגמרא ובהשלכות המחלוקת האם שבת הותרה או דחוייה בדעת הרמב"ם.

א. פתיחה¹

רש"י² ומבהיר כי מאחר שאיסורי מלאכה נלמדו ממלאכת המשכן ולגביהן נתחדש הגדר שיש צורך לעשותן כמלאכת מחשבת, גדר זה מאופיין גם איסורי המלאכה. על הסבר זה יש לשאול שאלת הבהרה: מדוע הדימוי בין מלאכות שבת למלאכות השבת נעשה באופן מלא גם לעניין אופי העשייה - ניתן היה לומר כי מלאכות המשכן, אשר נעשו כדי לבנות את בית ה', דרשו רמה גבוהה של פעולה, אשר בנוסף לעשייתה מתקיימת מחשבה אולם במלאכות שבת הנובעות מהציווי לשבות האדם יתחייב על עצם העשייה שלהן? נראה שהתשובה לבירור זה מלמדנו גדר משמעותי באיסורי מלאכה שבת; איסורי המלאכה בשבת אינם נמדדים בכמותם אלא באיכותם. ביום השביעי שבת ה' ממלאכת שמים וארץ ובעקבות שביתתו של האל נצטווה לשבות האדם גם הוא, וכשם שבבריאת שמים וארץ מלאכתו של האל לוותה באחדות בין המעשה לתודעה של העושה, כך גם באיסור מלאכה בשבת האיסור כולל דווקא מלאכות בהם ישנו חיבור בין המעשה לתודעה של העושה.

ג. הותרה או דחוייה

שאלת היסוד בהלכות פיקוח נפש בשבת טמונה בדיון בהגדרה: 'הותרה או דחוייה'. במילים אחרות: במידה ואדם נמצא מול סיטואציה של סכנה אשר מטילה עליו את החובה להגן על עצמו או במקרה הגרוע יותר להינצל מן הסכנה, עולה שאלה מהם האמצעים בהם הוא יכול לעשות שימוש כדי להינצל מן הסכנה, והאם במהלך פעולת ההצלה עליו לשקול

כפי שכתבנו בהקדמה לספר זמנים, הרמב"ם בחר לסדר את ההלכות מן החמורות אל הקלות. אמנם, בטרם ניגש הרמב"ם לבאר את המלאכות עצמם, הוא בחר לעסוק בשני תנאים מרכזיים המגדירים את קיומו של איסור מלאכה:

א. מלאכת מחשבת - קיומו של רצון העושה למלאכה ולתוצאותיה.

ב. שבת דחוייה - העדר נסיבות מסכנות פיקוח נפש.

בשיעור זה נעמוד על כל אחד מן התנאים.

ב. מלאכת מחשבת

בשונה משאר איסורי תורה בהם מתחייב האדם לאחר ביצוע הפעולה, באיסורי שבת לא די שהפעולה תעשה. על מנת לעבור על איסורי מלאכה בשבת יש צורך שהפעולה תיעשה תחת הקריטריונים המגדירים אותה כמלאכת מחשבת. בניגוד למצב בו אדם אכל חזיר, אשר גם אם כוונתו הייתה לאכול בשר פרה, הוא עובר על איסור אכילת חזיר במידה ואדם גרר ספסל על הקרקע בשבת והפך את האדמה ובכך עבר על איסור חרישה וכל כוונתו של האדם היתה רק לגרור את הספסל ממקום למקום, הוא לא יתחייב בחרישה.

אבחנה זו מעלה שאלה: מדוע נתייחדו איסורי שבת על איסורי תורה אחרים? על שאלה זו משיב

1 לזכרו של הגאון רבי שלמה זלמן אוירבך אשר הורה את דרכנו בענייני פיקוח נפש בשבת ובכלל, נב"ע ביום כא באדר תשנ"ה; התקציר בראש השיעור הוסף לבקשת הלומדים. אנו מקווים כי הוא יהיה לתועלת ויסייע לקריאת השיעור.

2 רשי חגיגה י ע"א, רש"ר הירש שמות לה לג.

וכתב הרמב"ן ז"ל ושמעינן מינה דכל צרכי חולה אף על פי שיש בו חולי סכנה, היכא דאפשר למעבד לה למלאכה בשנוי שלא יתחלל בה שבת משנין ואין מחללין והוא שלא יתאחר צרכו של חולה כלל בשנוי זה....ומלשון רבינו ז"ל נראה שאין חולה שיש בו סכנה בכלל השנוי אלא החיה וזהו שכתב הרי היא בסכנת נפשות ולא הזכיר השינוי בחולי שיש בו סכנה וכתב למעלה כללו של דבר שבת לגבי חולה שיש בו סכנה הרי הוא כחול לכל הדברים וכו'.

המגיד משנה מביא מחלוקת בין הרמב"ן לרמב"ם. לשיטת הרמב"ן, גם כאשר נדחתה שבת אצל פיקוח נפש, יש לעשות את הפעולה הנדרשת להצלה בשינוי, אולם לדעת הרמב"ם שינוי זה לא נדרש וזהו כוונתו באומרו בהלכה ב', שחילול שבת על חולה שיש בו סכנה הרי הוא כחול לכל דבריהם. אם נסכם את הדברים נאמר כך: לשיטת הראשונים שבת נדחתה אצל פיקוח נפש, ולכן רק פעולות מסוימות הממעטות בחילול שבת ומאפשרות את הצלה מותרות בשבת, אולם נחלקו הראשונים האם לאחר שהוגדרה הפעולה המותרת יש לעשותה בשינוי.

כיוון אחר, הפוך, מצוי בחלק מן האחרונים אשר יישבו את הרמב"ם באופן שונה, תוך הכרעה כי הרמב"ם סבור ששבת הותרה אצל פיקוח נפש. כך סבר בעל הצפנת פענח³ (שבת ב:ב):

[ב] כללו של דבר כו'. וזה הוא מש"כ רבינו בה"א דחוויה שבת לא ר"ל אם דחוויה אם הותרה רק דגבי חולה אין וכל צרכיו אף שבלא הן לא ימות רק כיון שהוא מסוכן והוא צריך להם שרי

על פי הצפנת פענח, הרמב"ם סבר כי שבת הותרה אצל פיקוח נפש כפי שמתבאר בהלכה ב, ומה שבחר הרמב"ם בלשון דחוויה כוונתו לומר שפיקוח נפש דוחה את הלכות שבת כשם שהוא דוחה הלכות אחרות, אך

את השיקולים המעשיים על מנת למעט בחילול שבת. הסוברים ששבת 'הותרה' אצל פיקוח נפש אינם דורשים לשקול את שיקולים אלו אך הסוברים ששבת 'דחוויה' אצל פיקוח נפש סוברים שהאדם צריך למעט בחילול שבת בפעולת הצלה.

הרמב"ם בהלכותיו פוסק בצורה מעניינית ואף מעומעמת. בתחילתו של פרק ב' העוסק בהלכות פיקוח נפש פוסק הרמב"ם:

דחוויה היא שבת אצל סכנת נפשות כשאר כל המצות, לפיכך חולה שיש בו סכנה עושין לו כל צרכיו בשבת על פי רופא אומן של אותו מקום, ספק שהוא צריך לחלל עליו את השבת ספק שאינו צריך, וכן אם אמר רופא לחלל עליו את השבת ורופא אחר אומר אינו צריך מחללין עליו את השבת שספק נפשות דוחה את השבת.

מאידיך מלשונו של הרמב"ם בהלכה ב' עולה:

אמדהו ביום השבת שהוא צריך לכך וכך שמונה ימים אין אומרים נמתין עד הערב כדי שלא לחלל עליו שתי שבתות אלא מתחילין מהיום שהוא שבת ומחללין עליו אפילו מאה שבתות כל זמן שהוא צריך ויש בו סכנה או ספק סכנה מחללין, ומדליקין לו את הנר ומכבין מלפניו את הנר ושוחטין לו ואופין ומבשלין ומחמין לו חמין בין להשקותו בין לרחיצת גופו, **כללו של דבר שבת לגבי חולה שיש בו סכנה הרי הוא כחול לכל הדברים שהוא צריך להן.**

קריאה רציפה של שתי ההלכות מעלה את השאלה מהי שיטת הרמב"ם לגבי הגדרת יחסי שבת ופיקוח נפש: האם שבת דחוויה כפי שנתבאר בהלכה א או שמא היא הותרה כפי שעולה מהלכה ב 'הרי הוא כחול לכל הדברים' ? האחרונים הביאו שתי אפשרויות הפוכות ליישוב הסתירה, אפשרות אחת נוקטת שהרמב"ם סבור ששבת דחוויה, ועל כן יש להסביר את ניסוח הלכה ב', והאפשרות השנייה נוקטת באופן הפוך. נעיין בדברים:

ראשון למשיבים הוא המגיד משנה (שבת ב:יא):

3 וראה עוד אור הישר לרבי שמואל יצחק על הילמן רמב"ם שבת ב:א, שתיבת דחוויה בהלכה זו לא באה לשקף את עמדתו של הרמב"ם בשאלת הותרה או דחוויה אלא:

מנסיא	השבת	אחת כדי שישמור שבתות הרבה
שמואל	וחי בהם	'וחי בהם' ולא שימות בהם

בכל הדרשות של חכמים המקור ממנו נלמדת הדחייה יוצא מתוך נקודת הנחה ששבת נדחית אצל פיקוח נפש באופן מלא ללא התניה, אולם במקור של רבי שמעון בן מנסיא לכאורה מותנה חילול השבת בפוטנציאל שמירת השבת של הניצול עליו מחללים את השבת, ועל כן במסגרת לימודו עולה השאלה האם במידה והניצול לא ישרוד את ההצלה וימות או שמא הוא יהודי שאינו שומר תורה ומצוות יש לדחות דוחה את השבת עבורו⁴: לכאורה מתוך דברי הרמב"ם נראה שניתן להכריע את הדברים. בהלכה א' הוא הכריע שדחיית השבת משום פיקוח נפש אינה דין יחודי בשבת אלא 'כשאר כל המצוות'. במילים אחרות: לדעת הרמב"ם, פיקוח הוא נפש הוא דין כללי שאינו ייחודי בשבת, בדברים אלו רומז הרמב"ם לשיטת שמואל בתלמוד לפיו המקור ממנו נדחית השבת אצל פיקוח נפש הוא מקור כללי של 'וחי בהם' ולא שימות.

לחידוד הדברים נביא תמיהה נוספת המופיעה בדברי הראשונים אשר יכולה לשפוך אור גדול על הדברים. הראב"ד העלה את השאלה הבאה: מה הדין במקרה בו יש להכריע בין שתי אפשרויות להצלת חולה שיש בו סכנה: האפשרות הראשונה היא על ידי בקשה מנוכרי שינחר בהמה אותה נאכילה לחולה, ואילו האפשרות השניה היא שישחוט ישראלי בהמה בכשרות עבור החולה. לשיטת הראב"ד⁴, עדיפה השחיטה. ביאור לעמדה זו מופיעה בר"ן (מבואר בר"ן על הריף יומא ד ע"ב):

אבל נראה לי דלגבי חולה אין איסור נבילה קל מאיסור שבת דנהי דנבילה איסור לאו

4 יש מן האחרונים שרצו לומר כי שבת לא נדחת בפני אדם שלא עתיד לשומרה, כך סבר הבית מאיר (או"ח סימן של) כי במציאות של תינוק קראי אשר אנו יודעים שלא קיים סיכוי שהוא עתיד לקיים את השבת כהלכתא. על עמדה זו חלקו גדולי האחרונים כרבי עקיבא איגר בתשובה שם; סיכום הדברים מופיע בביאור הלכה אוה שכט ד"ה אלא שהביא מדברי המאירי כנגד שיטת הבית המאיר.

לא הייתה כוונה בלשון זו להכריע בשאלה כיצד הוא דוחה בדרך של דחוייה או הותרה.

ד. מקורותיו של הרמב"ם

הבאנו את מחלוקת האחרונים אודות האופן בו יש ליישב את הניסוחים הסותרים של הרמב"ם. כעת ננסה לבחון מהן המקורות לפסיקותיו של הרמב"ם בשאלת האם שבת הותרה או דחוייה אצל פיקוח נפש? המקור הראשון מצוי במשנה ביומא (פרק ח, ו) לפיה ספק נפשות דוחה את שבת, בתלמוד הבבלי (יומא פה ע"ב) מביאה הגמרא את המקורות השונים הנזכרים בדברי התנאים לדין זה, וכך פותחת הברייתא:

וכבר היה רבי ישמעאל ורבי עקיבא ורבי אלעזר בן עזריה מהלכין בדרך, ולוי הסדר ורבי ישמעאל בנו של רבי אלעזר בן עזריה מהלכין אחריהן. נשאלה שאלה זו בפניהם: מניין לפקוח נפש שדוחה את השבת?

מתוך דברי הברייתא ניכר שאף שהיה ברור לחכמים כי פיקוח נפש דוחה השבת, היו מסורות שונות מהו המקור לדברים, כפי שנראה ההוכחות השונות בתלמוד משקפות למעשה תפיסות שונות אודות טיב דחייה (המקורות הודגשו בצבע על מנת להבהיר את השוני הבסיסי ביניהם)

הדרשה	המקור	החכם
ומה זה שעל ספק ממון בא	קו"ח	רבי ישמעאל
'מעם מזבחי ולא מעל מזבחי	וכי יזיד	רבי עקיבא
ומה מילה שהיא אחד מתוך 248 איברים ...	קו"ח ממילה	רבי אלעזר
אך חלק	אך את שבתתי	רבי יוסי בר יהודה
היא מסורה בידכם ולא אתם בידה	קודש היא לכם	רבי יונתן בן יוסף
חלל עליו שבת	ושמרו בניי את	רבי שמעון בן

ושבת איסור סקילה, איכא חומרא אחרינא
בנבילה לפי שהאוכלה עובר בלאו על כל זית
וזית שבה כדאמרין לגבי נזיר שהיה שותה יין
[נזיר מב ע"א] 'אמרו לו: 'אל תשתהף, אל
תשתה' והוא שותה חייב על כל אחת ואחת,
אבל לענין שבת לא עבר אלא בשעת שחיטה
וחד לאו הוא דאיכא דמעשה שבת מותרין
דקי"ל [ב"ק עא ע"א] היא קודש ואין מעשה
קודש ומשום הכי לאוין הרבה דנבילה לא
מיקרי איסור קל לגבי חד לאו דשבת ואף על
גב דהוי איסור סקילה.

מאחר שבמקרה שלפנינו קיים פיקוח נפש, עולה
השאלה איזה איסור עדיף לדחות: לדעת הראב"ד
עדיף לדחות את איסור השבת שעונשו חמור יותר,
וזאת משום שבשביל הצלת החולה בשבת יש לעבור על
לאו אחד ואילו בשביל הצלת החולה בנבלה עוברים על
כל כזית וכזית מן הנבלה איסור. הכלל העולה מתוך
דברי הראב"ד הוא שבפיקוח נפש עדיף למצוא את
הדרך הקצרה ביותר מבחינת כמות העברות ללא תלות
בחומרם. באחרונים מופיע תשובה נוספת במסגרת
תשובת ה'צפנת פענח' אותה הבאנו בקיצור לעיל,
המבהירה שלדעת הרמב"ם במצבים של פיקוח נפש
השבת הרי היא כחול. כאשר אמרנו ששבת נדחית
מפני פיקוח נפש אמרנו שכל המציאות של השבת
בטלה כלפי אותה הצלה. היתר חילול שבת בשביל
פיקוח נפש אינו היתר ממוקד הבא להתיר את איסור
המלאכה המסוים הנעשה בשביל הצלה אלא מדובר
בדחיית השבת בפני אותה מציאות של סכנה.

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון תשע"ה
עורך: נועם לב

בית המדרש הווירטואלי
מיסודו של
The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
האתר בעברית: <http://vbm.etzion.org.il>
האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
דוא"ל: office@etzion.org.il
